

<https://doi.org/10.62837/2024.5.159>

NEMƏTOVA NƏZRİN MEHMAN QIZI
Azərbaycan Universiteti
Nəsimi rayonu, Ceyhun Hacıbəyli, 71
nazrinnemat1@gmail.com

MƏTN VƏ ONUN LİŦQVİSTİK İFADƏLƏRİ XÜLASƏ

Bu məqalə mətnin dilçilikdə əsas rolunun dərinəndən araşdırılmasını təmin edir, onun məlumatın yayılması və başa düşülməsinin gücləndirilməsi üçün kanal kimi funksiyasına diqqət yetirir. O, şifahi və yazılı mətni ayırır, mətn diskursunda qüsursuz davamlılığın təmin edilməsində birliyin mühüm rolunu vurğulayır. Mətn öyrənilməsinin tarixi trayektoriyasını izləyərək, məqalə bu sahədə alimlər tərəfindən təklif olunan müxtəlif təriflərin nüanslı tədqiqini təqdim edir.

Bundan əlavə, mətn və diskurs arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə onların ekstralingvistik faktorlarla simbiotik əlaqəsinə diqqət yetirilməklə araşdırılır. Mətnin əsas atributları, o cümlədən məlumatlılıq, bağlılıq, tamlıq və kommunikativ oriyentasiya aydınlaşdırılır, bu, ahəngdar mətn kompozisiyalarının hazırlanmasında birləşmə və birləşdirici cihazların kritikliyini vurğulayır.

Bundan əlavə, məqalədə mətnin dil daxilində funksional aspekti araşdırılır, onun effektiv ünsiyyət və qavrayışın asanlaşdırılmasında əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Hərtərəfli təhlil vasitəsilə o, mətnin çoxölçülü təbiəti ilə bağlı fikirlər təklif edir, onu lingvistik sorğunun təməl daşı və həm şifahi, həm də yazılı formalarda mənalı qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək üçün dayaq kimi yerləşdirir.

Ümumilikdə, bu məqalə dilçilik daxilində mətnin hərtərəfli tədqiqini təqdim edir, onun saysız-hesabsız simalarına işıq salır və onun insan ünsiyyətinin və anlayışının formalaşmasında əvəzsiz rolunu vurğulayır.

Açar sözlər: mətn dilçiliyi, şifahi mətn, yazılı mətn, koherens, kohesiv cihazlar

Mətn insanlar tərəfindən məlumat və bilikləri zənginləşdirmək üçün istifadə olunur. Mükəmməl və sistemli mətn oxucuları daha yaxşı başa düşməyə aparacaq. Yuxarıdakı izaha əsasən, mətn dilçilikdə hansı uzunluqda olursa olsun, vahid bütövlük təşkil edən hər hansı şifahi və ya yazılı hissəyə istinad etmək üçün istifadə olunur. Mətn haqqında danışarkən şifahi və yazılı bölünür. Danışmaq mətni istənilən mənalı danışmaq mətnidir. Bu, söz, ifadə, cümlə və ya diskurs ola bilər. Yazılı mətn hər hansı bir mənalı yazılı mətnidir. Bu bildiriş istiqamət, reklam, abzas, esse, məqalə, kitab və ya başlıqları ola bilər.

Mətnin ya təkrar sayılmasının, ya da sayılmamasının vacib cəhəti birləşmədir. O, mətnin yaradılmasında mühüm rol oynayır, çünki mətnin bir hissəsi ilə digər hissəsi arasında mövcud olan davamlılığı təmin edə bilər. Uyğunluğun, xüsusən də birləşdirici vasitələrin (qrammatik və leksik) öyrənilməsinin vacibliyi faydalı və sistemli mətn yaratmaq və orada hansı məlumatların çatdırıldığını asanlıqla başa düşməkdir. Bu, həmçinin mətnləri başa düşməkdə çətinliyi azalda bilər, çünki

tələbələr cümlələrin və ya paraqrafların dərsliyin oxu materialları ilə necə əlaqəli olduğunu biləcəklər.

Mətn dilçiliyi yeni bir sahədir lakin baxmayaraq, mətnin tarixi qədim tarixlərə qədər gedib çıxır. Mətn çoxmənalı termindir və dilçilikdə, eləcə də mətn dilçiliyində onun izahında bu xüsusiyyəti özünü açıq şəkildə büruzə verir. Avropa, rus və Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində “mətn” terminin izahı verilir. “Mətn – yazıya alınmış nitq parçası, söyləmdir” [1, s. 162]. Əlbəttə, bu çox bəsit tərif olar. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilir.

Mətnin tədqiq olunmağa başlayandan bəri mətn və diskurs bir-birindən ayrılmışdır, bəzi dilçi alimlər ikisi arasında ciddi fərqlərin olmadığını dilə gətirmişlər, bəziləri isə onların bir-birindən ayrı iki məfhum olduğunu bildirmişlərdir. Buna görə də mətn və diskurs üçün bir çox təriflər deyilmişdir. Təriflərin arasında M.A.K.Halliday və R.Həsənin də məşhur tərfi vardır: “Mətn yazılı və ya şifahi, uzunluğundan asılı olmayaraq birləşmiş bir bütünü formalaşdıran hər hansı bir hissədir” [47, s.1]. Deməli, mətnin həcmnin önəmi yoxdur.

“Mətn – 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir” [2, s. 471].

Mətnin yaradılmasında əsas məqsəd informasiya ötürülməsidir. Bundan belə bir nəticə çıxır ki, mətn daxilində müəyyən qədər informasiya daşıyır. Mətnin müəyyən vahidlərin əlaqədirildiyinə görə mətnin digər hissələrdə daşınan informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər.

Mətn ekstralinqvistik – praqmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və başqa amillərlə də bağlıdır. Mətn baş vermiş və yaxud hal hazırda baş verən hadisə şəklində qəbul olunur. Diskurs isə real həyatla birbaşa bağlı olan nitqdır. Diskursun yeri, zamanı və iştirak edən tərəfləri vardır.

Mətn bir nöqtədən başlayır və diigər bir nöqtədə bitir.

Mətnin əsas əlamətləri aşağıdakılardır: 1) informativlik; 2) bağlılıq; 3) tamlıq; 4) kommunikativ istiqamətlənmə.

Danışan nitq söyləyir və o qarşısındakı şəxsə təkcə onu anlaması məqsədini qoymur. O həm də istəyir ki, dinləyən onun informasiyanı nə üçün verdiyini də başa düşsün. Bu isə informasiyanın ötürülməsində çox önəmli rol oynayır.

Mətn ünsiyyət vahididir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən ibarət kommunikativ-məlumat verici vahiddir.

Mətnin ya təkrar sayılması, ya da sayılmaması vacib aspektidir. O, mətnin yaradılmasında mühüm rol oynayır, çünki mətnin bir hissəsi ilə digər hissəsi arasında mövcud olan davamlılığı təmin edə bilər. Uyğunluğun, xüsusən də birləşdirici vasitələrin (qrammatik və leksik) öyrənilməsinin vacibliyi faydalı və sistemli mətn yaratmaq və orada hansı məlumatların çatdırıldığını asanlıqla başa düşməkdir. Bu, həmçinin mətnləri başa düşməkdə çəşqınlığı azalda bilər, çünki tələbələr cümlələrin və ya paraqrafların dərsliyin oxu materialları ilə necə əlaqəli olduğunu biləcəklər.

Bildiyimiz kimi, dil funksiyalarından biri də mətn funksiyasıdır. Mətnin düzülüşündə böyük birləşdirici əlaqələrə xidmət etmək lazımdır. Nəticədə, oxucu və ya dinləyici mətni asanlıqla başa düşür. Beləliklə, mətnin uyğunluğu vacib məsələdir.

“Mətn” termini dilçilikdə danışmaq və ya yazılı, nəsr və ya mənzum, dialoq və ya monoloq hər hansı bir parçaya istinad etmək üçün istifadə olunur; yəni “bu” istifadə olunan dil vahididir. Cümlə və ya bəndlə ölçüyə görə deyil, reallığa görə bağlıdır. Bu dərkətmə cümlə və ya bəndlə əlaqənin ən yaxşı şəkildə necə şərh oluna biləcəyidir, buna görə də mətnin semantik əlaqəsi təbii olaraq cümlələrin birləşməsində tapılır. Beləliklə, hər bir cümlədə onu əvvəlki ilə birləşdirən ən azı bir anaforik bağ və ya onu sonrakı ilə birləşdirən bir kataforik əlaqə ola bilər.

Prosedur, hekayə, təsvir, hesabat, təkrar sayma və s. kimi bir çox mətn növləri var. Bununla belə, bu araşdırmada yazıçı əsas diqqəti mətni danışmağa yönəldir. Təhkiyə mətni keçmiş hadisələri təkrarlayan mətnidir. Təhkiyənin məqsədi tamaşaçılara nə baş verdiyini və nə vaxt baş verdiyini təsvir etməkdir. Orientasiya, hadisələr və yenidən oriyentasiya təhkiyə mətninin ümumi strukturudur.

Ölçüsünə görə mətn istənilən uzunluqda, qrammatik quruluşa görə bir cümlədən böyük və ya kiçik ola bilər;

Məsələn,

a) “No smoking”

b) “Don’t feed”

cümlədən kənar üst vahid kimi mətn qısa hekayə, roman, pyes, mühazirə və xütbə kimi bir çox janrda reallaşa bilər, ona görə də miniatür mətn daha böyük mətnin bir hissəsi kimi qəbul edilir. Bu yaradılışın xüsusiyyəti “tekstura” ilə ifadə edilir. İndi aşağıdakı misala baxaq:

“Yesterday I came here with Ahmet; he went away, but I stayed”.

İkinci cümlədəki “he” yenidən “Ahmet”ə istinad edir. Beləliklə, bu anaforik “he” mətni yaradan bu iki cümlə arasında uyğunluğu təmin edir. Və “he” və “Ahmet” şərikli bəndləri arasındakı bu birləşdirici əlaqə “tekstura”nın əsasını verir.

Digər tərəfdən, dilçilikdə işlədilən və cümlədən daha böyük hər hansı bir deyim mənasına gələn “diskurs” termini xüsusi zaman və məkanda fəaliyyət göstərən fərdlərlə xarakterizə olunur. Crombie-dən (1985) aşağıdakı sitat “mətn” və “diskurs” arasındakı dəqiq əlaqəni açıq şəkildə ifadə edir:

“Diskurs” termini mətnin ardıcıl, dinamik, kommunikativ funksiyası üçün əks olunub: kommunikativ varlıq kimi mətn üçün. Mətnə diskurs kimi baxdığımız zaman onun kommunikativ dinamikasına baxırıq: onun müxtəlif elementlərinin inteqrasiya olunmuş məna nümunələrini çatdırmaq üçün bir-biri ilə necə işləməsinə...

Mətnlər müxtəlif növ və ya kateqoriyalı məlumatların ötürülməsi üçün hissələrinin funksiyasına görə diskurs elementlərinə bölünür. Hər bir diskurs elementi bütövlükdə diskursa münasibətdə yerinə yetirdiyi kommunikativ funksiyaya görə təsnif edilir.

Bir diskurs elementi (məsələn, problemlər) digər diskurs elementi ilə (məsələn, həll) birləşərək diskurs əlaqəsi yaradır (məsələn, problemin həlli) (Crombie; 1985:57-58).

Beləliklə, deyə bilərik ki, “diskursun əsas siqnalları danışılan, dinlənən, yazılan və ya oxunan mətnlərdir” (Kinneavy; 30). Və burada onu da əlavə etmək lazımdır ki, De Beaugrande (1980:2) görə, “bir-biri ilə əlaqəli mətnlər toplusu diskursu təşkil edir”. Müvafiq olaraq, “mətn” qısa ola bilər, “diskurs” isə uzunluq deməkdir.

Linqvistik tədqiqatda müasir tendensiya autentik situasiyalarda istifadə olunan dili araşdırmaqdır. Bu vuruğu dəyişikliyin əsası dilin əsas funksiyasının ünsiyyət olmasıdır. Ünsiyyət əməkdaşlıq və interaktiv olduğundan, tədqiqatın hazırkı diqqəti insanların dil vasitəsilə öz kommunikativ məqsədlərinə necə nail olmaqları üzərindədir. Mənalı nitqi səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri də nitqi bir yerdə saxlayan və onu birləşdirən sintaktik, leksik və pragmatik əlaqələrə istinad edən birlikdir.

Bununla belə, bu birləşmiş əlaqələr dilin mənalılığına zəmanət vermir, çünki birləşmiş, lakin hissələri bir-biri ilə məntiqi əlaqəsi olmayan bir nitq nümunəsi qurmaq mümkündür. Başqa sözlə desək, dil instansiyasının müxtəlif hissələrinin bir-birinə yapışmasını ifadə edən koheziya, həmin diskurs instansiyasının uyğunluğu və ya məntiqi bağlılığını nəzərdə tutmur. Bu arqument tez-tez kohezyon tədqiqatının tənqidçiləri tərəfindən istifadə olunur, onlar qeyd edirdilər ki, bir diskursun əhəmiyyətli sayda kohesiv bağları ola bilər, lakin bu əlaqələr bu diskursun məntiqi olaraq bir-biri ilə əlaqəli və ya ardıcıl olduğuna zəmanət vermir. Koheziya araşdırmasının tərəfdarları isə bu faktıdan xəbərsiz deyillər.

Koheziya sahəsində müxtəlif metodlardan istifadə etməklə çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Növbəti fəsilə görə biz kimi, bu tədqiqatların əksəriyyəti yazılı dil üzərində cəmlənmişdir. Bu, akademik dairələrdə yazılı dilin əhəmiyyətinin və şifahi deyil, yazılı təhlilin rahatlığının nəticəsi idi. Lakin son bir neçə il ərzində şifahi nitqə maraq şifahi diskursa baxan tədqiqatlar yaratmışdır. Baxmayaraq ki, həm yazılı, həm də danışılacaq dilini tədqiq edən tədqiqatlar tez-tez diskursda formal bağlı əlaqələrin əhəmiyyəti ilə bağlı ziddiyyətli nəticələr çıxarsa da, konsensus ondan ibarətdir ki, diskursda kohesiv əlaqələr araşdırılmağa layiq olan mühüm hadisələrdir.

İstinadlar əsasən iki növə bölünür: endoforik mətn istinadları (ətrafdakı mətndən) və ekzoforik situasiya istinadları (situasiya kontekstindən). Buna nail olmaq üçün, təmin edilməli olan bir 'presuppozisiya' olmalıdır, yəni istinad edilən şey cümlənin bir yerində müəyyən edilməlidir. Bu o deməkdir ki, mətndə təfsir tapıldıqda nəticə "endoforik istinad" olur və şərh mətndən kənar olduqda, vəziyyət kontekstində nəticə "ekzoforik istinad" olur (Halliday & Hasan, 1976).

Endoforik istinadlar adətən mətn daxilində “kohesiv qurğular” təşkil edir. Cuttingə (2002, s. 9) görə endoforik istinadlar “anaforik” və “kataforik” olaraq bölünə bilər. Anaforik istinadlar isimləri əvvəlki mətndəki istinadlara

bağlayan isimlərə və ya isim ifadələrinə, kataforik istinadlar isə isimləri sonrakı mətndəki istinadlara bağlayan isimlərə və ya isim ifadələrinə aiddir. Məsəl üçün:

– Have you heard about Jackie? He's back home. (O, Jackie-yə istinad edir, buna görə də anaforik bir istinaddır)

– She's coming soon, the secretary. (O, katibəyə işarə edir, ona görə də kataforikdir).

Ekzoforik situasiya istinadı – Bu termin adətən ifadəni müşayiət edən dildənkənar vəziyyətə birbaşa istinad etmək üçün istifadə olunur. Başqa sözlə, istinad edilən elementin şəxsiyyəti üçün mətnin baş verdiyi mətndən kənar vəziyyətə baxan bir termdir (Paltridge, 2006; Crystal, 2008). Halliday və Hasan (1976) üçün ekzoforik istinad kontekstdən asılıdır. Bu o deməkdir ki, vəziyyətin kontekstinə istinad edilməlidir və bu da öz növbəsində dilin vəziyyətin konteksti ilə əlaqəli olduğu mətnin yaradılmasına gətirib çıxarır. Hoey (1991, s. 71) bildirir ki, “şəxs əvəzliyi sistemində yalnız “he, she, it, they” real dünyaya müraciət edə bilər”. Eyni şəkildə Tehrani və Yeganə (1999, s. 74) bildirirlər ki, “birinci və ikinci şəxs əvəzliləri ən çox ekzoforikdir, onların ekzoforik istinadı düzdür: “Mən” müraciət edən, “sən” müraciət edən deməkdir”.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adilov M. İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1989
2. НиколаеваН. А.Лингвистика текста//Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1978. Вып. 8.
3. Halliday, M.A.K and Hasan. R. Cohesion in English. London: Longman, 1976
4. George Yule. Discourse Analysis. Cambridge University Press, 1983
5. Crombie, Winifred. 1985. Discourse and Language Learning: A Relational Approach to Syllabus Design. Oxford: Oxford University Press.
6. Kinneavy, J.L. 1971. A Theory of Discourse: The Aims of Discourse. Englewood C
7. Liffs, N.Y.: Prentice-Hall.
8. de Beaugrande, Robert-Alain. 1980. *Text, Discourse and Process*. London: Longman Group Ltd.
9. Hoey, M. (2005). *Lexical Priming. A new theory of words and language*. London: Routledge.
10. Hoey, M. (2001). *Textual Interaction. An Introduction to Written Discourse Analysis*. London: Routledge.
11. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S. & Finegan, E. (1999). *Longman Grammar of Spoken and Written English*. Harlow: Longman.

Назрин Нематова

ТЕКСТ И ЕГО ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

В этой статье проводится углубленное исследование ключевой роли текста в лингвистике, уделяя особое внимание его функции как канала распространения информации и улучшения понимания. Он разграничивает устный и письменный текст, подчеркивая жизненно важную роль сплоченности в обеспечении непрерывности текстового дискурса. Прослеживая историческую траекторию исследования текста, статья представляет собой детальное исследование различных определений, предлагаемых учеными в этой области.

Кроме того, тщательно исследуется сложное взаимодействие между текстом и дискурсом, уделяя внимание их симбиотическим отношениям с экстралингвистическими факторами. Выявляются ключевые атрибуты текста, в том числе информативность, обязательность, полнота и коммуникативная направленность, что подчеркивает критичность связности и связующих средств в создании связных текстовых композиций.

Более того, статья углубляется в функциональный аспект текста в языке, выясняя его значение в обеспечении эффективного общения и понимания. Благодаря всестороннему анализу он предлагает понимание многомерной природы текста, позиционируя его как краеугольный камень лингвистических исследований и стержень для содействия значимому взаимодействию как в устной, так и в письменной форме.

В целом, эта статья представляет собой тщательное исследование текста в лингвистике, проливающее свет на его многочисленные аспекты и подчеркивающее его незаменимую роль в формировании человеческого общения и понимания.

Ключевые слова: лингвистика текста, устный текст, письменный текст, связность, соединительные средства.

Nazrin Nematova

TEXT AND ITS LINGUISTIC EXPRESSIONS

SUMMARY

This article provides an in-depth examination of the pivotal role of text in linguistics, focusing on its function as a conduit for information dissemination and comprehension enhancement. It delineates between spoken and written text, emphasizing the vital role of cohesion in ensuring seamless continuity within textual discourse. Tracing the historical trajectory of text study, the article presents a nuanced exploration of diverse definitions offered by scholars in the field.

Furthermore, the intricate interplay between text and discourse is scrutinized, with attention to their symbiotic relationship with extralinguistic factors. Key attributes of text, including informativeness, commitment, completeness, and

communicative orientation, are elucidated, underscoring the criticality of cohesion and connective devices in crafting coherent textual compositions.

Moreover, the article delves into the functional aspect of text within language, elucidating its significance in facilitating effective communication and comprehension. Through a comprehensive analysis, it offers insights into the multidimensional nature of text, positioning it as a cornerstone of linguistic inquiry and a linchpin for fostering meaningful interaction in both oral and written forms.

In sum, this article presents a thorough exploration of text within linguistics, shedding light on its myriad facets and underscoring its indispensable role in shaping human communication and understanding.

Keywords: text linguistics, oral text, written text, coherence, connective devices.

Rəyçi: f.e.d. professor Azad Yəhya oğlu Məmmədov